

Vilija LAZAUSKAITĖ

*Lietuvių kalbos institutas***DĖL *u* KAMIENO BŪDVARDŽIŲ IR JŲ ABSTRAKTŲ KIRČIAVIMO RAIDOS¹**

Iš seno *u* kamieno būdvardžių būta dvejopo kirčiavimo: šakninio ir galūninio. P. Skardžiaus duomenimis, M. Daukšos raštuose daugiau nei du trečdaliai pateiktų *u* kamieno būdvardžių kirčiuojami kaip baritonai. Kai kurie jų yra akūtinės šaknies, pvz., *aiškus, brangus, dargus, dósnius, gáusus, kártus, lýgus, méilus, patógus, priešus, ráiškus, rústus, skáistus, támsus, tánkus, véikus*; kiti – cirkumfleksinės ar trumpos šaknies, pvz., *bašus, baūgus, bjaūrus, būdrus, dailus, drąsus, graūdus, grūbus, kañtrus, lāpus, paklūsnus, pavýdus, pavōjus, pūtlus, smařkus, staigus, suñkus, švelnus, šviėsus, tešus, tiėsus, vařgus* (Skardžius, 1935, 140–144)². Gali būti, kad šakninį *u* kamieno būdvardžių kirčiavimą liudija ir 1737 m. anoniminė lietuvių kalbos gramatika, pvz., *brañgus, kařtus, padōrus, smařkus, suñkus, vařgus* (Universitas lingvarum Litvaniae, 1981, 72), nors K. Eigminas (1981, 47–48) šiuos atvejus aiškino kaip autoriaus tarmės sąlyginį kirčio atitraukimą. M. Daukšos raštų variantai *smařkus, suñkus, vařgus* greičiau rodytų pastarųjų baritonezę negu atitrauktą kirtį.

F. Kuršaičio (Kurschat, 1883) žodyne matyti akivaizdus polinkis į galūninį *u* kamieno būdvardžių kirčiavimą – senąją kirtį išlaikė tik keletas M. Daukšos raštuose aptiktų šakninio kirčiavimo formų, pvz., *aiškus, -i, lýgus, -i, tánkus, -i*. Čia pateikta ir daugiau šaknyje kirčiuojamų *u* kamieno būdvardžių, pvz., *mañdagus, -i, švankus, -i, táikus, -i*, kurie taip pat laikytini senojo kirčiavimo atvejais³.

Baritoninių būdvardžių vartojimą liudija jų negimininės formos irrieveiksmiai: pavyzdžiui, senąją kirtį M. Daukšos raštuose išlaikę *bašus, bašiai (bašus), drąsu, drąsiai (drąsus), lýgu, lýgiai (lýgus), patógu, patógiai (patógus), pavōju (pavōjus), suñku, suñkiai (suñkus), tešus, tešiai (tešus)* ir kt. (Skardžius, 1935, 152, 172–174). F. Kuršaičio

¹ Straipsnis parengtas pranešimo, skaityto VIII tarptautiniame baltistų kongrese, pagrindu (Lazauskaitė, 1997)

² Kai kurių šaknyje kirčiuojamų *u* kamieno būdvardžių ne visai aiški priegaidė, pvz., M. Daukšos pateiktų *gailus, laimus, malonus, opus, padorus, romus* ir kt. (Skardžius, 1935, 145–146), 1605 m. anoniminio katekizmo – *romus* (Zinkevičius, 1975, 51).

³ Šakninis būdvardžio *švañkus* kirčiavimas paliudytas 1737 m. anoniminėje gramatikoje (Universitas lingvarum Litvaniae, 1981, 72), formos *švankiai* ir *švankumas* – M. Daukšos raštuose (Skardžius, 1935, 57, 173; žr. dar Būga, 1961, 78). Vns. vard. forma *švankus, -i* pateikta J. Jablonskio (Vidžiūnas, 1997, 158).

Šakninio kirčiavimo formos *mañdagus, mañdagu, mañdagiai* vartojamos K. Donelaičio raštuose (Kabelka, 1964, 130).

žodyne daugiau nei du trečdaliai negimininių formų taip pat turi senąją kirtį, nors beveik visi baritoniniai M. Daukšos raštų *u* kamieno būdvardžiai jau kirčiuojami galūnėje, pvz., *baĩsu* (*baisùs*), *baũgu* (*baugùs*), *bjaũru* (*bjaurùs*), *bũdru* (*budrùs*), *daĩlu* (*dailùs*), *graũdu* (*graudùs*), *kañtru* (*kantrùs*), *smarku* (*smarkùs*), *suñku* (*sunkùs*), *šveĩnu* (*švelnùs*) ir kt.⁴ (plg. anksčiau nurodytus M. Daukšos šakninio kirčiavimo būdvardžius).

F. Kuršaičio žodyne yra nemaža šaknyje kirčiuojamų negimininių formų tų būdvardžių, kurių nepateikęs M. Daukša. Jų šakninį kirčiavimą liudija kitų senųjų raštų ir tarmių faktai, pvz., *puĩku* NdŽ ir plg. šakninio kirčiavimo formą *puĩkus* (Universitas lingvarum Litvaniae, 1981, 72), *saũgu* NdŽ, *smũlku* K. Būg, NdŽ, Skp, Sb (LKŽ XIII 223) ir plg. *smũlkus* DrskŽ, *sprañgu* K. Būg, GrvT 11 (LKŽ XIII 494), *svařbu* Rtr, BŽ 42, NdŽ, KŽ, Plv, Vlk (LKŽ XIV 274), *trañku* NdŽ, *trõšku* Erž (LKŽ XVI 955), *vẽsu* K. Būg, NdŽ, Rtr, Lkm, Vdžg, Drsk, Švnč, Slk, Azr, Alv (LKŽ XVIII 983) ir kt. F. Kuršaičio žodyne šalia nurodytų būdvardžių negimininių formų pateikti ir šaknyje kirčiuojamirieveiksmiai, pvz., *puĩkiai*, *saũgiai*, *smũlkiai*, *sprañgiai*, *svařbiai*, *trañkiai*, *trõškiai*, *vẽsiai* ir kt. Tarmėse užrašyta dar daugiau šaknyje kirčiuojamų *u* kamieno būdvardžių ir jų negimininių formų, pvz., vakarų aukštaičių *áiškus*, *lėgus*, *sótus*, *tánkus*; *suñkus*; *baĩsu*, *baũgu*, *bjaũru*, *graũdu*, *nėku*, *skaũdu*, *svařbu*, *suñku*, *šviẽsu*, *tiẽsu*, *tėku*, *tėlu* (Senkus, 1960, 142–143)⁵, vns. vard. *baũgus*, *glĩtus*, *graũdus*, *grũbus*, *patógus*; *rũgštus*, *sũrus* (Grinaveckienė, 1964, 183)⁶, rytų aukštaičių *brũngus*, *tũmsus*; *kuñtrus*, *skalsus*, *spruñgus*, *suñkus*, *šviẽsus*; *brũngu*, *vėsu*; *drũsu*, *kluñpu*, *skalsu*, *suñku*, *šiuřkštu* (Otrębski, 1934, 256–258, 426), vns. vard. *áiškus*, *brũngus*; *baĩsus*, *baĩkštus*, *gailus*, *kuñtrus*, *kluñpus*, *meĩlus*, *skalsus*, *suñkus*, *vaĩskus* (Kardelytė, 1961, 164), vns. vard. *brũngus*; *baĩsus*, *bjaũrus*; *tũnku*, *spruñgu*, *suñku*, *šviẽsu*, *tiẽsu* (Kardelytė, 1975, 11), *svárbus*, *-i* Alz (LKŽ XIV 274), pietų aukštaičių *skáudus*, *támsus*; *smũlkus* DrskŽ ir pan.

Senieji raštai rodo, kad šaknyje buvo kirčiuojami ne tik *u* kamieno būdvardžiai, jų formos, bet ir atitinkami priesagos *-umas* vediniai. M. Daukšos daiktavardžiai paprastai išlaiko pamatinio žodžio kirtį, pvz., *brángumas* (*brángus*), *dósnumas* (*dósnus*), *kártumas* (*kártus*), *lėgumas* (*lėgus*), *mėilumas* (*mėilus*), *patógumas* (*patógus*); *bjaũrumas* (*bjaũrus*), *bũdrumas* (*bũdrus*), *daĩlumas* (*daĩlus*), *drąsumas* (*drąsus*), *graũdumas* (*graũdus*), *kañtrumus* (*kañtrus*) ir kt.⁷, išskyrus *baisùmas*, plg. *baĩsus*, *teisùmas*, plg. *teĩsus*⁸ (Skardžius, 1935, 65). Abu pastarieji atvejai, jei jie neatsitiktiniai, rodo, kad M. Daukšos laikais jau linkta į priesaginį daiktavardžių kirčiavimą.

⁴ Dvejopai kirčiuojama tik forma *skáistù* (plg. M. Daukšos *skáistus*, *-i*).

⁵ Negimininių formų šakninis kirčiavimas yra senesnis, bet kapsų–zanavykų tarmėje retesnis nei galūninis (Senkus, 1960, 142).

⁶ Nurodytų būdvardžių vienaskaitos vardininko šakninis kirčiavimas laikomas senovinio kirčiavimo liekana (Būga, 1961, 74; žr. plačiau Grinaveckienė, 1964, 183).

⁷ Plg. šaknyje kirčiuojamus priesagos *-ybė* vedinius, pvz., *bjaũrybė* : *bjaũrus*, *drąsybė* : *drąsus*, *kañtrybė* : *kañtrus*, *rústybė* : *rústus*, *suñkybė* : *suñkus*, *šviẽsybė* : *šviẽsus* ir kt. (Skardžius, 1935, 114).

⁸ Plg. dar priesagos *-ybė* vedinio kirčiavimą *teĩsybė* : *teĩsus* (Skardžius, 1935, 115).

Kartais priesagos *-umas* daiktavardžiai kirčiuoti ir tebekirčiuojami dvejopai dėl reikšmių skirtumo, plg. M. Daukšos „Postilės“ *grāžumas* ‘gerumas, malonumas’ ir *grāžūmas* ‘grožis, dailumas’. F. Kuršaičio žodyne ir tarmėse priesagos *-umas* vediniai taip pat dvejopai kirčiuojami tik dėl reikšmių skirtumo, plg. 1 *mažūmas* 1. ‘nedidelis ūgis, apimtis’, 2. ‘menkumas, prastumas’ ir 2 *māžumas* 1. ‘truputis’, 2. žr. mažuma, 3. ‘menkniekis’, 4. ‘mažatvė’ (LKŽ VII 977; taip pat žr. F. Kuršaičio ir J. Ryterio žodynuose).

Sosiūro ir Fortunatovo dėsnis veikė baritonines cirkumfleksinės ar trumpos šaknies moteriškosios giminės formas, todėl M. Daukšos raštuose jos kirčiuotos galūnėje, pvz., *baisì, baugì, bjaurì, budrì, dailì, drąsì, graudì, grubì, kantrì, paklusnì, smarkì, staigì, sunkì, švelnì, šviesì* ir kt. Tačiau akūtinės šaknies formos kirčiuotos kaip vyriškoji šių būdvardžių giminė, pvz., *áiški, brángi, dárgi, dósni, gáusi, kárti, lýgi, méili, patógi, príeši, ráiški, rústi, skáisti* ir kt. (S k a r d ž i u s, 1935, 140–144). Tai rodo, kad M. Daukšos laikais akūtinės šaknies *u* kamieno būdvardžiai buvo geriau išlaikę senąją kirtį už cirkumfleksinės šaknies būdvardžius (žr. B ū g a, 1961, 78). Baritoninių būdvardžių paradigmos išnykimą, kaip teigia P. S k a r d ž i u s (1935, 155), galėjo lemti analogija, pvz., greta nom. sg. f. *baisì* (iš **baĩsi*) lengva buvo atsirasti ir gen. sg. *baisiōs* vietoje senesnės **baĩsios*, o pagal tai ir kitoms galūninio kirčiavimo lytims. Dėl Sosiūro ir Fortunatovo dėsnio atsiradusi *baisì* jau nesiskyrė nuo senovinio oksitono *platì* (B ū g a, 1961, 76).

Apskritai *u* kamieno būdvardžiai siejami su senojo *o* kamieno būdvardžiais, plg. *bjaūrus* : **bjaūras*, *puĩkus* : **puĩkas* ir pan. (plačiau žr. S k a r d ž i u s, 1943, 34; Z i n k e v i č i u s, 1966, 272–274). Rytų Lietuvos šnektose iki šiol vartojamos kai kurios bendrinės kalbos *u* kamieno būdvardžių senosios *o* kamieno formos, plg. *rūgštas* ir *rūgštus*, *sūras* ir *sūrus*, *švelnas* ir *švelnus* ir pan. (Z i n k e v i č i u s, 1981, 23). Tai iš dalies galėjo palaikyti šakninį *u* kamieno būdvardžių kirčiavimą (Z i n k e v i č i u s, 1966, 274). Galbūt senojo *o* kamieno būdvardžiams pereinant į *u* kamieną, senąją kirtį ilgiau išlaikė jų negimininės formos⁹, pvz., *pĩgas*, *-à, pĩga* → *pĩgus*, *-ì, pĩgu* → *pĩgùs*, *-ì, pĩgu* ir *pĩgù* (L a z a u s k a i t è, 1996, 23). Senuosiuose raštuose ir tarmėse tokių atvejų pasitaiko ir daugiau, plg. *skáistas*, *-a* DP 332, 558, NdŽ (LKŽ XII 668) : *skáistus*, *-i* (S k a r d ž i u s, 1935, 142), NdŽ, Grš (LKŽ XII 664), *skáistu* K, K. Būg, NdŽ; *suñkas*, *-à* Lz, Mžš (LKŽ XIV 153), Zt (V i d u g i r i s, 1998, 641), *suñka* Ds (LKŽ XIV 153) : *suñkus*, *-i* Dk (LKŽ XIV 171), *suñkus*, *-ì* (S k a r d ž i u s, 1935, 144–145), Klt, Zt, Šč, Žž (LKŽ XIV 171), *suñku* K. Donel (K a b e l k a, 1964, 217), LzŽ, DrskŽ, Grv (K a r d e l y t è, 1975, 11), Arm, Btr, Lkm, Rdš, Slv, Smal, K, K II 176, KŽ (LKŽ XIV 171), Dv (M i k u l è n i e n è, M o r k ū n a s, 1997, 97); *švelnas*, *-à* NdŽ, KŽ, Eiš, Pžrl, Mlt (LKŽ XV 478) : *švelnus*, *-ì* (S k a r d ž i u s, 1935, 144), Žln (LKŽ XV 484), *švelnu* K, Ant (LKŽ XV 483); *šviėsas*, *-à* DP 22 (LKŽ XV 531) : *šviėsus*, *-ì* (S k a r d ž i u s, 1935,

⁹ H. Hirtas (Hirt, 1929, 284) mano, kad būdvardžių negimininės formos apskritai galėję būti baritoninės neatsižvelgiant į kitų formų kirčio vietą.

144), *šviēsu* Grv (Kardelytė, 1975, 11), NdŽ, K, Vs, Ant, Švnč, Imb (LKŽ XV 554) ir kt. Tai savaip paliudijo ir Chr. Stangas, galūninių *u* kamieno būdvardžių kirčiavimą siejęs su *ā* kamieno daiktavardiniais abstraktais, pvz., *daigà : daigùs, drovà : drovùs, godà : godùs, taikà : taikùs* ir kt. (Stang, 1966, 149).

Iš *o* kamieno kilusių *u* kamieno būdvardžių galūninių kirčiavimą galėjo lemti ir bendrašakniai daiktavardžiai, kuriems būdvardžiai buvo priešinami ne tik savo kamiengaliu, bet ir kirčio vieta (Vanags, 1990, 79–80). P. Skardžiaus (1943, 34, 59) nuomone, buvę nepatogu šalia būdvardžių vartoti to paties kamieno ir kirčio daiktavardžius, pvz., *ūmas -à* ‘nesudžiūvęs, dar žalias; staigus, netikėtas’ ir plg. *ūmas* ‘negeras kvapas, smarvė’ ir pan.

Savo ruožtu po Sosiūro ir Fortunatovo dėsnio įsigalėjimo gavusi kirtį priesaga *-umas* taip pat galėjo daryti įtaką galūniniam senojo *u* kamieno būdvardžių kirčiavimo formavimuisi¹⁰, plg.

$$\begin{array}{c} \textit{dailùmas} \rightarrow \textit{dailùs} \\ \uparrow \\ \textit{*dailus} \rightarrow \textit{*dailumas} \end{array}$$

Aptariamieji pavyzdžiai rodo, kad pirmiausia galūnėje imta kirčiuoti cirkumfleksinės šaknies senojo *u* kamieno būdvardžius (plačiau žr. Būga, 1961, 78). Todėl priesagoje kirčiuojamus baritoninių būdvardžių priesagos *-umas* vedinius K. Būga (1961, 364, 368) vadina kirčio naujadarais, pvz., **āklumas* (: **āklas, āklam*) → *aklùmas* ir pan. O susiformavus *u* kamieno būdvardžių galūniniams kirčiui, akūtinės šaknies baritonai dėl kirčio peršokimo iš galūnės į kamieną galėjo patirti cirkumfleksinę metatoniją, šiuo atveju prilygstančią kirčio atitraukimui iš galūnės į žodžio kamieną (Mikulėnienė, 1994, 126–127), plg.

$$\begin{array}{c} \textit{*méilumas} \rightarrow \textit{meilùmas} \\ \uparrow \qquad \qquad \qquad \downarrow \\ \textit{*méilus, méilų} \rightarrow \textit{meilų, meilùs} \end{array}$$

< ' / ~ >

¹⁰ A. Girdenis (1972, 70–71) nurodo, kad iki Sosiūro ir Fortunatovo dėsnio priesagų vediniai išlaikydavo pamatinių žodžių kirčiavimo paradigmą: šaknyje buvo kirčiuojami tie vediniai, kurių pamatiniai žodžiai buvo šakninio kirčiavimo.

ON THE EVOLUTION OF THE ACCENTUATION OF *u*-STEM ADJECTIVES AND ABSTRACT NOUNS

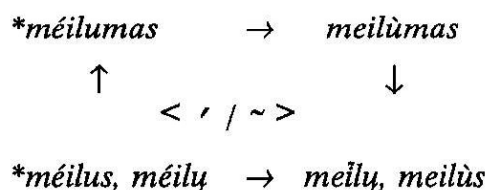
Summary

On the basis of the data from Daukša's works presented by Skardžius the article considers the causes of the oxytonic process in barytonic *u*-stem adjectives, cf. *dailus* → *dailūs*, *skáistus* → *skaistūs*.

Of more than two thirds of the old accentuation cases found in Daukša's works there remained but a few in Kuršaitis' dictionary and dialects. The barytonic nature of the said adjectives can be recognized by their neuter forms stressed on the root, which are quite plentiful in Kuršaitis' dictionary and are still in use in present-day dialects, cf. *baĩsu*, *vėsu* and others.

Stress on the root in *u*-stem adjectives is partly determined by the variation between *u*- and *o*-stem adjectives in East Lithuanian subdialects, cf. *rūgštus* and *rūgštas*. This shows that *u*-stem adjectives could be related to *o*-stem forms as well. When the said forms changed into the *u*-stem, the neuter forms of adjectives may have retained the old stress longer, e. g. *pìgas*, -à, *pìga* → *pìgus*, -ì, *pìgu* → *pìgùs*, -ì, *pìgu* and *pìgù*.

In Daukša's works not only *u*-stem adjectives and their forms receive stress on the root, but also derivatives with the suffix *-umas* which usually preserve the stress of the basic word, e.g. *brángumas* : *brángus*, *kaĩtrumas* : *kaĩtrus* and others, with the exception of *baisùmas*, cf. *baisus*, *teisùmas*, cf. *teĩsus*. Both latter cases show that in Daukša's times there may have been a tendency towards suffixal accentuation in nouns. After de Saussure and Fortunatov's Law the stressed suffix *-umas* could have influenced the formation of the old accentuation in *u*-stem adjectives with stress on the ending, cf.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Būga K., 1961, Rinkiniai raštai, III, Vilnius.

Drskž – G. Naktinienė, A. Paulauskienė, V. Vitkauskas, Druskininkų tarmės žodynas, Vilnius, 1988.

Dūnž – V. Vitkauskas, Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas, Vilnius, 1976.

Eigminas K., 1981, Kirtis ir priegaidė, – Universitas lingvarum Litvaniae, Vilnius.

Girdenis A., 1972, Lietuvių kalbos vardažodžio priesagų kirčio susiformavimas, – Blt I priedas 66–72.

Grinaveckienė E., 1964, Prieveiksmiai su formantu *-(i)ai* šiaurės vakarų aukštaičių tarmėse, – LKK VII 179–186.

Hirt H., 1929, Indogermanische Grammatik, V: Der Akzent, Heidelberg.

K – F. Kurschat, Litauisch-deutsches Wörterbuch, Halle a. S., 1883.

Kabelka J., 1964, Kristijono Donelaičio raštų leksika, Vilnius.

Kardelytė J., 1961, Linkmenų tarmė: Filol. m. kand. dis., Vilnius.

Kardelytė J., 1975, Gervėčių tarmė: Fonetika ir morfologija, Vilnius.

KŽ – A. Kuršaitis, Lietuviškai-vokiškas žodynas, I–IV, Göttingen, 1968–1973.

Lazauskaitė V., 1996, Dėl bevardės giminės būdvardžių šakninio kirčiavimo, – Lietuvių kalba: tyrėjai ir tyrimai. Konferencijos pranešimų tezės, Vilnius, 22–23.

Lazauskaitė V., 1997, Dėl *u*-kamienių būdvardžių ir jų abstraktų su priesaga *-umas* šakninio kirčiavimo, – VIII tarptautinio baltistų kongreso „Baltų kalbos XVI ir XVII amžiuje“ pranešimų tezės, Vilnius, 83–84.

- LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas, VII–XVIII, Vilnius, 1966–1997.
- Mikulėnienė D., 1994, Linksniuojamųjų priešdėlio *pã- vedinių kirčiavimas, – LKK XXXIV 118–129.
- Mikulėnienė D., Morkūnas K., 1997, Dieveniškių šnektos tekstai, Vilnius.
- NdŽ – Lietuvių rašomosios kalbos žodynas, I–V, Sudarė M. Niedermann'as ir kt., Heidelberg, 1932–1968.
- Otrębski J., 1934, Wschodniolitewskie narzecze Twereckie, I, Kraków.
- Rtr – Lietuviškai-latviškas žodynas, Sudarė J. Ryteris, Ryga, 1929.
- Senkus J., 1960, Kapsų-zanavykų tarmių būdvardžio ir skaitvardžio kaitybos bruožai, – LKK III 133–159.
- Skardžius P., 1935, Daukšos akcentologija, Kaunas.
- Skardžius P., 1943, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius.
- Stang Chr., 1966, Die vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen, Oslo etc.
- Universitas lingvarum Litvaniae, Vilnius, 1981.
- Vanags P., 1990, u kamieno būdvardžių likimas lietuvių kalboje, – Lituanistica, III, 75–81.
- Vidugiris A., 1998, Zietelos šnektos žodynas, Vilnius.
- Vidžiūnas A., 1997, Jono Jablonskio akcentologija, Vilnius.
- Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija, Vilnius.
- Zinkevičius Z., 1975, Iš lietuvių istorinės akcentologijos. 1605 m. katekizmo kirčiavimas, Vilnius.
- Zinkevičius Z., 1981, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, II, Vilnius.